

Tres novetats bibliogràfiques

Jordi Monés i Pujol-Busquets

Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana

Reflexions prèvies

Encara es discuteixen avui els límits i les prioritats que ha de tenir la història de l'educació quant a temàtica i continguts. Actualment es referma probablement l'interès pels treballs teòrics, que deixa en un segon terme els treballs fonamentalment descriptius, enfront dels teòrics i/o valoratius. Al marge del vessant específicament teòric, és evident que hi ha llibres descriptius i llibres valoratius, però també és veritat que sense els primers no és possible plantejar valoracions.

Per conèixer globalment l'evolució del fet educatiu, ens resulta imprescindible profunditzar en diferents temàtiques, és per això que ens referirem a continuació a tres temes concrets, amb el benentès que les valoracions dels treballs descriptius no resulten fàcils, sempre que no es tracti d'un especialista del tema en concret. A partir de tot el que acabem de dir, a l'hora de referir-nos a novetats podríem parlar de treballs noticiables, valoracions crítiques i recensions.

Així doncs, tenint en compte que els llibres que ara presentem són estudis que per les seves característiques no entren, al nostre entendre, en la categoria d'obres de tesi ni tampoc valoratives, sinó que es tracta de llibres de divulgació que posen a l'abast del lector qüestions relacionades amb la història de l'educació, creiem, per tant, que ens concretarem a fer una recensió que vagi més o menys enllà de la notícia bibliogràfica, d'acord amb cada un dels casos que anem a tractar.

A partir d'aquestes premisses, ens limitarem a presentar en forma de resum la temàtica i els continguts de tots aquests estudis, fent, això sí, algunes precisions sobre determinats aspectes. Tot i les diferències, en tots els sentits, aquestes tres

obres tenen, en certa manera, quelcom en comú; respecte a això, precisem d'antuvi que cauen dins dels límits que es planteja aquesta revista, és a dir que la seva temàtica sigui primordialment educativa i que abracin una època determinada per tal que els puguem situar dins del context dels estudis de caràcter històric, i que podem considerar, en línies generals, que ens trobem davant de treballs de divulgació.

El primer, un estudi sobre la realitat social barcelonina del segle XIX, és el treball de caràcter més teòric però no deixa de ser una obra de divulgació; es tracta d'un resum de la tesi doctoral de Montserrat Alay dirigida pel doctor Buenaventura Delgado, obra guanyadora del premi d'investigació Martí Pous i Serra. Quant al segon, és un llibre d'història local de caràcter totalment descriptiu, al qual podem fer algunes matisacions, sobretot quan l'autor se surt del marc estricte de la història local, pensant a més en altres treballs d'aquesta temàtica, referent a poblacions més o menys similars. Finalment fem referència a un llibre commemoratiu del 75è aniversari d'una prestigiosa institució acadèmica de la capital catalana, en què, tot i que no se'ns presenta com un veritable llibre d'història, hi trobem tots els atributs que requereix un treball d'aquestes característiques.

ALAY SUÁREZ, Montserrat. *Aprenents i minyones: La infància abandonada a la Barcelona del vuit-cents*. Sant Andreu de Palomar (Barcelona): Centre d'Estudis Ignasi Iglésies, 2003. (Llibres de Finestrelles; 1)

El treball que intentem posar al vostre abast, totalment original en la seva temàtica i en el seu context, ens mostra, entre altres coses, les estratègies que plantejaren sobre educació i inserció social la Casa Provincial de Caritat de Barcelona i la Casa Provincial de Maternitat i Expòsits de Barcelona, entre 1853 i 1903, amb els nens i nenes que arribaven per diferents causes i motius a les dites institucions.

Com ja hem apuntat en la presentació, no ens limitarem, en aquest cas, a una simple recensió, sinó que insistirem fonamentalment en allò que exposa el llibre més que no pas en una visió crítica, atès que el tema, la metodologia i les conclusions presenten prou matèria per furgar en qüestions que se'ns ofereixen en aquest marc sociohistòric, atorgant, com és lògic, un major interès a les qüestions educatives.

Aloy ens recorda, com a preludi, els antecedents històrics de la beneficència a Barcelona fins als canvis que es produeixen arran del Reglament de 1852, que generà la fusió de les cases de maternitat i d'expòsits. Ens ofereix un retrat de la problemàtica social de la Barcelona vuitcentista mitjançant un mi-

nució recorregut a través de la vida i obra d'aquestes institucions, incidint en les seves greus limitacions, pel que fa a l'esbarjo, la vida social i la situació en el terreny dietètic i especialment sanitari i higiènic, la qual, atesa la falta de mesures sanitàries provocava que es morissin molts infants, abans sobretot de 1880, fet que afectava l'organització i planificació dels esmentats establiments. Al marge de totes aquestes qüestions, l'obra incideix de manera especial en el tipus d'educació que aquests infants rebien i les pautes que seguien, o havien de seguir, a l'hora de reincorporar-se a la societat.

Val la pena remarcar que aquests infants rebien educació formal, un cert privilegi amb relació a molts infants de les classes populars; la dita educació no era massa diferent ni qualitativament ni quantitativament de la que s'estilava a fora d'aquestes institucions, formació, d'acord amb l'època, totalment diferenciada entre els dos sexes. Els nois rebien una educació elemental similar a la d'altres escoles, i quant a les noies, tot i que se'ls ensenyaven les beceroles, s'accentuava, potser encara més que en altres centres, la formació en l'art de l'agulla i en la preparació per a les tasques domèstiques, qüestió que prenia, més d'una vegada, el caràcter d'una certa explotació, ja que hi havia noies que romanien a la Casa de Caritat fins als vint anys. La similitud d'objectius amb la resta dels establiments docents es palesava, també, en els principis pedagògics, el material escolar, l'avaluació, la disciplina, etc.

Aquest tipus d'educació tenia incidència en la futura inserció social. Els nois, se'ls preparava, també, per exercir un ofici; hi havia tallers interns o externs dependents dels centres que facilitaven aquesta política, i pel que fa a les noies, al marge d'un hipotètic matrimoni amb un *xicot honrat i treballador*, el seu futur passava primordialment pel servei domèstic.

A part de l'exposició d'uns fets concrets, el treball, per mitjà d'una sèrie de dades objectives, ens situa davant d'una de les qüestions que centren la problemàtica de la pobresa i totes les seves derivacions en la societat barcelonina del segle XIX, rica en experiències personals o col·lectives de caràcter benèfic i la manca total de polítiques socials per part de les autoritats, política que l'autora ens resumeix en uns punts determinats, pel que fa a les diverses problemàtiques generades per la situació d'aquests infants, observant la qüestió, segons sembla, des de l'òptica del nostre temps.

Malgrat l'existència de certs mecanismes benèfics de caràcter global [...], es troba a faltar una autèntica xarxa d'ajuda domiciliària que donés suport, no solament a les famílies pobres amb descendència legítima, sinó a qui més ho necessitava, potser mares solteres [...] a qui les llargues jornades impedièren de criar els seus infants. Creiem que un bon palliatiu, en el nou context socio-econòmic,

hagués hagut d'implicar els ajuts materials a les mares solteres, la flexibilització de la jornada laboral, la reglamentació de la lactància en les fàbriques i l'establiment d'unes lleis veritablement protectores, com la de la llibertat sexual davant el treball.

Un altre aspecte a tenir en compte és l'evolució cronològica de l'obra que, pel que fa especialment a les dues institucions estudiades, es mou entre dos períodes: una primera època que s'estén des dels inicis del treball fins a la dècada dels vuitanta de l'esmentat segle, moment a partir del qual s'inicia una segona època en què la realitat es va transformant gràcies a factors externs i interns a les institucions.

A partir de la data esmentada, es produeixen una sèrie de canvis dels quals cal destacar els progressos en el camp de la medicina i de la higiene, i una nova mentalitat de la burgesia del país envers el respecte i la sensibilitat infantils, els quals afectaren l'organització interna dels centres de beneficència. Altrament, convé puntualitzar que l'obra s'estén fins al 1903, poc abans de la promulgació, el 1904, de la Llei de protecció a la infància.

Al llarg de tots aquests anys, hom passa de la tradicional actitud vuitcentista de preservar l'honor de la dona amagant els fruits del pecat, a la idea d'ajudar les mares pobres per tal d'evitar els abandonaments d'infants. La nova mentalitat tindrà conseqüències positives en les estratègies de criança, deslletament i més endavant educació. A mesura que avançava el segle XIX i prenia cos el segle XX, les escoles de la Casa de Caritat, superada, en bona part, la xacra de la mortalitat infantil, mostraven una major atenció envers l'educació, adaptant-se a les noves descobertes pedagògiques; recordem, en aquest sentit, que fou en aquest centre on s'aplicà per primera vegada, a l'Estat espanyol, el mètode Montessori.

L'interès de l'obra rau, al nostre entendre, en el fet que a partir de la dissecció d'una situació molt específica, tot estudiant detalladament uns casos concrets, allò que podríem considerar infància abandonada, Alay ens dóna a entendre la situació de marginalitat en què vivien sectors quantitativament importants de la societat barcelonina de la segona meitat del segle XIX.

L'obra ens dibuixa una realitat punyent de la capital catalana, com és ara l'adaptació social i la formació dels nois i noies expòsits, sobretot durant la segona meitat de la centúria citada, així com la posició ideològica sobre aquesta qüestió de la classe dirigent de l'època estudiada. A través de la seva exposició, a més de l'assumpció d'aquella realitat, el text ens indueix a pensar en un cert cofoisme de la societat del nostre temps. Atès que malgrat que els problemes plantejats en aquesta obra són avui, en bona part, superats, ens queda encara un bon camí per recórrer, ja que com molt bé es planteja en el llibre:

[...] el fenomen de la infància abandonada es continua trobant en moltes versions. Algunes són ja tradicionals: [...]; d'altres són noves i responen a circumstàncies socials també noves. El mateix estigma que requieia fa segle i mig sobre els expòsits és, en una altra versió, el que ara castiga els fills de la immigració i de les minories ètniques marginades, realitats que també susciten avui tota classe de temors i recels i que, per aquest motiu, haurien de motivar tot el nostre interès.

El que queda molt clar és que se solucionen uns determinats problemes i se'ns n'apareixen uns altres. Allò que no acaba de desaparèixer del tot és un concepte que pot semblar demagògic, però que continua essent real: ens referim a l'explotació. El percentatge de persones que viuen avui en el llindar de la pobresa a la capital catalana n'és una clara evidència.

El llibre és eminentment descriptiu i quelcom valoratiu, els aspectes interpretatius no adquireixen potser la importància que mereixen. És possible que ateses les característiques de qualsevol resum d'una tesi, es pot originar que el treball no doni la mesura del que va representar l'esmentada tesi, però a nosaltres ens falten elements per corroborar-ho.

Ja hem indicat que parlàriem primordialment del que s'exposa en el llibre, precisament per posar sobre la taula la interessant temàtica del treball, un text d'història social però també d'història socioeducativa. La nostra intenció primordial, doncs, se centra a donar a conèixer aquest estudi, per tal que la situació social que ens exposa directament l'obra i tot allò que se'n deriva, pel que fa a la realitat actual, pugui ser conegut pel màxim nombre de lectors possible. Resumint, allò que podem afirmar és que es tracta d'un treball excel·lent observat des de diferents perspectives.

ABRIL LÓPEZ, Josep M. *A estudi!: Les escoles a Sant Celoni de 1857 a 1939*. Sant Celoni: Ajuntament de Sant Celoni, 2004.

Aquesta obra és, en part, una conseqüència d'una exposició sobre l'escola a Sant Celoni els primers quaranta anys del segle xx que es va poder veure en aquesta població a finals de 1998, en la qual col·laborà molta gent. Amb l'ajut de l'Ajuntament de la vila, Josep M. Abril López ens ha ofert *A estudi!: Les escoles a Sant Celoni de 1857 a 1939*.

El treball planteja un tipus d'evolució escolar força lineal, que, de ben segur, respon a un model força generalitzat, però que no s'adiu exactament amb allò que ens exposen la major part de les monografies que s'han publicat fins

ara, a l'hora d'estudiar globalment o parcialment la història escolar d'un determinat poble del nostre país, on s'atorga gran importància a les discussions ideològiques, aspecte que no apareix pràcticament en aquest estudi.

Al marge de la prèvia descripció del marc general, la major part de les vegades, poc definitiva, cal dir d'antuvi que hi ha algunes qüestions, sobretot a nivell de projecte educatiu, que en el llibre no queden prou definides; no es tracta pas d'un retret, atès que hem de precisar que és un estudi força complet de l'evolució de l'ensenyament primari de Sant Celoni des de la Llei Moyano del setembre de 1857 fins al final de la Guerra Civil (1936-1939), amb la inclusió, a més, d'alguna referència als problemes de la represa el 1939, amb apreciacions poc definides.

A través d'una història detallada de tots els establiments docents públics, privats i religiosos, de l'escola nocturna, de la trajectòria humana i professional dels mestres masculins i femenins, com també de les activitats extraescolars, ens podem fer càrrec de la realitat escolar d'aquesta població del Montseny, així com, si més no en part, de la vida social i cultural en els anys estudiats.

A Sant Celoni hi havia dos grups que dominaven la vida del poble i presentaven moltes contradiccions, almenys tal com ens els descriu el llibre: el Centre Popular, la continuació, en certa manera, del caciquisme tradicional, teòricament a favor de l'escola pública, i el Centre Autonomista la Constància, que es vincularà a la Lliga Regionalista i acabarà creant, el 1925, l'Ateneu, grup promotor de l'escola privada, especialment religiosa.

Quant a les escoles nacionals, els testimonis dels mestres i inspectors ens donen una idea de la situació real dels centres des del punt de vista físic, com passava a moltes escoles de Catalunya; amb el temps aquesta situació millorà, amb canvis que s'albiren ja a finals de la dictadura de Primo de Rivera.

Recordarem, en aquest sentit, la consideració, potser un xic exagerada però molt il·lustrativa, que fa l'any 1918 un mestre sobre l'escola que ell regentava.

[...] l'aigua hi surt pertot arreu; quan plou per la teulada i quan no plou, la humitat regalima arreu posant el paviment i les parets en estat deplorable. Concrecions calices vertaderes estalactites i estalagmites amb nombroses vegetacions per les parets convertiran prompte aquesta Escola en una gruta del temps diluvià.

Quant als aspectes pedagògics i didàctics, malgrat la bona voluntat del professorat d'ambdós sexes, no superaren, en general, els mètodes tradicionals i arcaics, amb la qual cosa no volem menysprear aquests professionals, perquè això era el més corrent. Entre aquests, hi havia, però, excepcions, que ara veurem.

Joan Rigual, fill de Gràcia, mestre de Sant Celoni entre 1902 i 1916, molt elogiat pels inspectors, mestre, de ben segur, tradicional però amb certa preocupació envers l'escola activa. Martí Serra Molins, vinculat al Centre Popular, fill de Sant Celoni, se significà per la seva participació a *Vida Nova* amb articles de divulgació científica i problemes escolars, en el període 1916-1920.

Sobresurt per damunt de tots Josep Pallerola i Roca, que exercí a Sant Celoni entre 1927 i 1934, d'idees socialistes, íntim amic de Serra i Moret; havia treballat a les escoles catalanes del districte II, bagatge que ens explica la seva trajectòria educativa a Sant Celoni, on promocionà entre 1931-1934:

– *Vilamontseny, una república escolar* i dues revistes escolars, *Esclat* i *Recull*.

– Organitzà uns Jocs Florals infantils (1933 i 1934), així com la biblioteca del centre.

– Establí la impremta escolar; recordem que estava molt interessat pel moviment Freinet, fet que explica que el nostre amic Fernando Jiménez, professor de la Universitat Nacional de Mèxic, s'hagi preocupat per aquest personatge.

– Pacifisme, catalanitat, responsabilitat, participació pública, civisme, treball en equip, cooperativisme, investigació constitueixen l'eix de la seva activitat educativa.

Amb relació a les mestres públiques, l'interinatge fou molt freqüent i els canvis de professorat, continus. A través del que es dedueix del llibre, hem de destacar Rosa Peramateu i Leonor Sánchez. Fa l'efecte, més que cap altra cosa, que es tractava de bones mestres tradicionals, que ja era molt.

Quant a l'escola privada, només té un cert interès l'escola religiosa, ja instal·lada al segle XIX pel que fa a les escoles femenines i que en el cas de les escoles de nois arribava el 1911 de la mà del grup que fundaria més endavant l'Ateneu; es tracta dels Germans de les Escoles Cristianes, centres formats generalment per «hermanos» francesos i castellans i molt pocs dels país, fet que no es donava en el cas de les escoles de noies regentades per germanes teresianes, atès que la majoria eren catalanes i valencianes. En ambdós casos, no sembla que fos possible la catalanització escolar, especialment en el primer, la qual cosa no quadra, almenys en part, amb el teòric programa de la Lliga.

Malgrat tot, cal valorar la importància percentual de les escoles religioses, segons sembla, ben acollides per la gent, almenys pels pares; en aquest sentit, el fet que els edificis, sobretot en el cas dels nois, oferissin més garanties físiques devia tenir un paper important, així com una major estabilitat del professorat i una millor organització interna.

Aquests centres no tenen gaire interès pedagògic, ja que es tractava d'unes escoles religioses com tantes d'altres; en el cas de les noies, aquest interès,

igual que en el cas de les escoles públiques, se centrava quasi únicament en les labors, potser fins i tot més del que era freqüent a l'època.

No podem deixar de banda el magnífic recull fotogràfic que acompanya l'obra. En aquest cas, a través de les fotografies, amb els peus de pàgina, podem treure moltes conclusions que, però, en la seva majoria ja ens havien estat confirmades pels textos.

– Atès que es tractava d'escoles unitàries, podem dir que hi havia molts alumnes per classe.

– La major part d'aquells o aquelles que anaven a estudi, nois i nois, vestien molt dignament, fins i tot les obreres de l'escola nocturna, que depenia del centre parroquial.

– Durant el període 1931-1936, l'aplicació de la coeducació, fins i tot a l'escola pública, fou, si més no, limitada.

– Com va passar arreu, en el període 1931-1936, d'una manera o d'una altra les escoles religioses varen continuar impartint la docència.

– Malgrat les dificultats, les classes van continuar amb més o menys assiduitat durant la guerra, on el Consell de l'Escola Nova Unificada tingué un paper important.

Resumint, doncs, si totes les poblacions del gruix d'aquest poble del Montseny ens oferissin monografies de la qualitat d'aquest treball, les valoracions de la història escolar del nostre país, almenys en aquests anys, tindrien molts més lligams amb la realitat, ja que se'n fan massa partint de la realitat barcelonina i encara fragmentària.

Portes endins: Escola Massana 75 anys. Barcelona: Escola Massana Centre d'Art i Disseny: Ajuntament de Barcelona. Institut d'Educació, 2004, 189 p.

Tal com ha de correspondre a una escola dedicada a la formació d'artistes i aprenents en els bells oficis fundada el 1929, es tracta d'un treball molt ben il·lustrat. Tot i que no podem considerar que sigui una història del centre, mitjançant la seva lectura i resseguint l'esplèndid material gràfic, hom es fa càrrec de la seva importància, de la seva trajectòria, de les penúries que, en algunes èpoques, ha hagut de superar...

Precedida de la presentació del llibre a càrrec de la regidora d'Ensenyament i del director de l'escola, Mariona Ribalta, després d'avisar-nos que no intenta presentar una història del centre (havien fracassat dos intents de tirar endavant aquesta tasca), ens ofereix una mena de cronologia molt original, a partir de l'exposició d'aspectes molt específics de cada període que estudia, tot

plegat amanit amb dades, fotografies, dibuixos, gràfics, retalls d'articles, etc. que fan referència a aquells anys; aquest apartat de l'obra ens dona pistes per comprendre què ha estat i què ha pretès, al llarg de tot aquest temps, l'Escola Massana. Heus aquí algunes de les conclusions que es poden treure de la lectura de la dita cronologia.

En primer lloc, l'evolució quantitativa de l'escola, el nombre d'alumnes, que començà el 1929 amb quaranta, i a finals de la dècada dels seixanta i principi dels setanta del segle passat ja arribava als tres mil, amb els consegüents problemes de local no sempre prou ben resolt; val a dir que aquesta situació originà que, a partir d'aquest moment, es fes una selecció per poder ingressar-hi, la qual cosa ha contribuït, almenys en part, a solucionar el problema.

Aquest augment quantitatiu anava totalment lligat a altres canvis, que concretaríem sobretot amb l'augment d'especialitats, amb el consegüent increment del nombre de professors, amb el benentès que el professorat ha estat molt qualificat; pensem, si més no, que hi trobem importants personatges del món de l'art català. De les múltiples especialitats que s'hi han anat creant, recordarem la ceràmica que s'ensenyava des de l'inici i que s'anirà diversificant i especialitzant amb el pas dels anys, i el disseny que, pel que fa a l'industrial, s'hi introdueix el 1963 i al cap de pocs anys el vessant gràfic i d'interiors.

L'evolució cronològica evidencia, per una part, la seva vinculació amb el món artístic del país i les seves diferents tendències, especialment de la ciutat de Barcelona. A partir, més o menys dels anys vuitanta, hem de parlar de les relacions que s'estableixen, també, amb altres escoles europees.

L'esmentada cronologia es completa amb una sèrie d'articles de prestigiosos professors de l'escola, entre els quals l'actual director Xema Vidal, i amb l'aportació d'alguns dels més qualificats crítics d'art del nostre país, com és ara Arnau Puig, Francesc Fontbona, Pilar Vélez i Romà Arranz, aquest últim professor a més de l'escola, a través dels quals coneixem els precedents d'aquesta institució i el que va representar la seva creació en el context de l'ensenyament de l'art al nostre país, en certa manera, una continuació de l'Escola Superior de Bells Oficis de la Mancomunitat clausurada per la dictadura de Primo de Rivera.

D'altra banda, podem mirar d'entendre els canvis ideològics que es manifesten, en part, d'acord amb els canvis polítics, superat el buit que representà el període 1940-1960. També albirem la seva especificitat com a centre que forma especialistes dedicats a la conservació i restauració d'obres, en l'adaptació de l'escola als nous oficis i professions, en la seva vindicació del joc i la festa com a activitat educativa.

Finalment l'obra recull una sèrie d'entrevistes que des de l'any 2000 es van proposar a alguns alumnes, professors i directors de l'escola, vinculats a

diferents especialitats, que ens ofereixen les seves vivències, una eina imprescindible per conèixer la trajectòria de la Massana.

Aquest món crític i vivencial ens presenta una nova dimensió que completa la informació de la cronologia. Per oferir un esbós de totes aquestes aportacions, hem escollit quatre fragments que trobem a l'obra, els quals per la seva concreció ens ajuden a comprendre el tarannà d'aquest centre educatiu. En primer lloc, us oferim els testimonis de Ramon Noé, exalumne i professor de dibuix, i de Jordi Subirana, exalumne de l'escola, és a dir una visió de portes endins.

Tots els que hem estat aquí hem estimat l'Escola i l'estimem. Té arrels artesanals, no la va fundar un milionari, ni una multinacional, sinó un home enamorat de poder donar suport a les arts artesanals...

El fet que l'Escola fos en un lloc de tanta tradició, [...] era important. Hi donava solera hi donava coixí. És molt positiu aprendre o exercitar la sensibilitat per mitjà de tècniques artístiques molt rudimentàries, encara que el que buscàvem era la interpretació sensible més que no pas l'expressió formal, que era important en aquell moment. Tot això, de manera subliminal, ha tingut molt pes, i si ara tinc un respecte i una consideració per l'artesanía és perquè se'ns va fer arribar que tota la tradició [...] té un gran valor.

Finalment recollim uns fragments de l'article que figura a l'obra del prestigiós crític Arnau Puig i un altre de l'emblemàtic arquitecte Oriol Bohigas publicat al diari *Avui* al novembre de 1995, citat en el treball, que ens situen de ple en l'univers de la Massana, per contraposar els fragments anteriors, que observen l'escola de portes enfora.

La nostra societat és creadora de productes seriatos, anònims i funcionals, productes que es tradueixen en un cost de mercat i amb aquest apel·latiu circulen... Aquest element que sembla imponderable no és en una obra que s'hagi produït en una escola dedicada a la creació d'objectes que tenen com a intencionalitat principal l'afecte i la relació humana. D'això se'n diu «obres arts». Que s'obtinguin a través de les nocions de disseny i de les tecnologies actuals és normal [...]. Però qui les crea [...] afegeix a l'obra tota aquella densitat... Sembla que a l'Escola Massana, que ja té setanta-cinc anys, aquest afegit propi de l'estètica que té en compte el gust és a tots els productes.

L'Escola Massana és una de les poques escoles de disseny que sap construir un vaixell i fer-lo navegar: la sofisticació espiritual no eximeix de clavar claus i emmetjar llistons, sinó que ho exigeix i se'n beneficia profundament.

Els dubtes que en les primeres pàgines del llibre ens planteja Mariona Ribalta amb relació a una veritable història de l'escola s'esvaeixen després de la

lectura completa de l'obra, especialment si tenim en compte, com ja hem indicat, el seu suport gràfic. Ens trobem davant d'un conjunt de conceptes, formes, vivències, etc. que ens dóna una idea força àmplia d'allò que ha estat la Massana i ens ofereix, a més, molt material publicat o intuït per iniciar una investigació històrica en tota regla.